

Magdalena Sznajder
Politechnika Krakowska
Wydział Architektury
Studenckie Koło Naukowe „KARPATY”

Miejskie cmentarze zabytkowe w południowo-wschodniej Polsce – problematyka ochrony

Artykuł podejmuje temat ochrony zabytkowych cmentarzy Galicji. Poprzez ukazanie ich historii próbuje określić problemy, z jakimi się zmagają oraz pokazać potencjalne sposoby na ich rozwiązanie.

słowa kluczowe: ochrona zabytków, zabytkowe cmentarze, Galicja.

Miejskie cmentarze zabytkowe są przedmiotem zainteresowania wielu osób. Położone w centrach miast, na gruntach o niebagatelnej wartości stają się kością niezgody, choć wydawałoby się, że ich istnienie jest niezagrażone. Prezentowane rozważania opierać się będą na przykładach starych cmentarzy galicyjskich. Omówienie ich aktualnego stanu, problemów konserwacji i ochrony, możliwości wprowadzenia nowych rozwiązań zostaną poprzedzone krótką charakterystyką dziejów tych niezwykłych nekropolii.

Cmentarze są nieodłącznie związane z historią miast. W starożytnym Rzymie zakładano je poza obrębem miast, najczęściej przy drogach i traktach¹. Wypełniały je zarówno groby ziemne, jak i kolumbaria, w których składano urny. Kolumbaria z biegiem lat przekształciły się w katakumby². Pierwsi chrześcijanie również chowali tam swych zmarłych, potem jednak, wraz z rozwojem kultu męczenników, zaczęły się tworzyć cmentarze wokół miejsc ich pochówku. W VI wieku relikwie zaczęły być przenoszone do kościołów. To samo stało się z miejscami pochówku. Typowym obrzędem w wierzeniach chrześcijańskich stało się chowanie zmarłych w kościołach, kaplicach oraz na przykościelnych działkach³. Rytuał ten, wówczas praktykowany już od lat, został usankcjonowany prawnie w XI wieku – umiejscowienie cmentarzy przy kościołach i kaplicach zatwierdzono w 1059 roku na soborze rzymskim⁴.

¹ B. Filarska, *Cmentarz*, [w:] Encyklopedia katolicka, t. III, Lublin 1979, s. 517.

² J. Dziobek-Romański, *Cmentarze – zarys regulacji historycznych, prawnych i kanonicznych*, „Rocznik Historyczno-Archiwalny” 1998, t. XIII, s. 4.

³ Tamże, s. 5.

⁴ W. Helwin, *Stary Cmentarz w Rzeszowie 1792-1909*, Rzeszów 2002, s. 1.

Zaskakujący może okazać się fakt, że nie traktowano cmentarzy ze szczególną czcią i estymą czy jako miejsc modlitwy. Często były to miejsca, na których toczyło się normalne życie, organizowano na nich targi⁵. Nie były to jednak zwyczaje pochwalane przez głowy kościoła. Wprowadzono nowe prawa, które miały na celu zapobieganie tym procederom. Obowiązkowe grodzienie cmentarzy zostało wprowadzone w 1512 roku przez synod gnieźnieński, synod wrocławski zakazał wypasu bydła na cmentarzach w 1568 roku, natomiast w 1610 roku na synodzie warmińskim zakazano wieszania prania, mycia naczyń oraz przesiewania zboża na cmentarzach⁶. Te i inne obostrzenia sprawiły, że stopniowo stawały się one miejscem *sacrum*, a kult zmarłych rozwijał się do tego stopnia, że obrzędy pogrzebowe bywały wielkimi uroczystościami trwającymi nawet po kilka dni⁷.

W związku z intensywnym rozwojem miast na przykościelnych cmentarzach brakowało miejsca. Zdano sobie też w końcu sprawę, że mogą być one źródłem epidemii dziesiątkujących nowożytnie miasta. Pierwsze pomysły na utworzenie cmentarzy poza miastem spotkały się ze sprzeciwem ludności, która nie chciała być pochowana na niepoświęconej ziemi. Tak grzebano tylko przestępców i samobójców. Przełomowy okazał się rok 1763, kiedy to parlament francuski pod naciskiem lekarzy i w obawie przed kolejnymi epidemiami zakazał grzebania zmarłych na cmentarzach przykościelnych w miastach⁸. To samo prawo wprowadził 20 lat później cesarz monarchii austriackiej Józef II⁹.

Stary Cmentarz w Rzeszowie

Ryc. 1. Nagrobek na Starym Cmentarzu w Rzeszowie wykonany przez Franciszka Lenika dla własnych dzieci – Leokadii, Franciszka i Wandy – zmarłych w dzieciństwie. Fot. autorki.

⁵ P. Aries, *Człowiek i śmierć*, Warszawa 1989, s. 74-77.

⁶ P. Pałka, *Cmentarz*, [w:] Encyklopedia katolicka, t. III, Lublin 1979, s. 520.

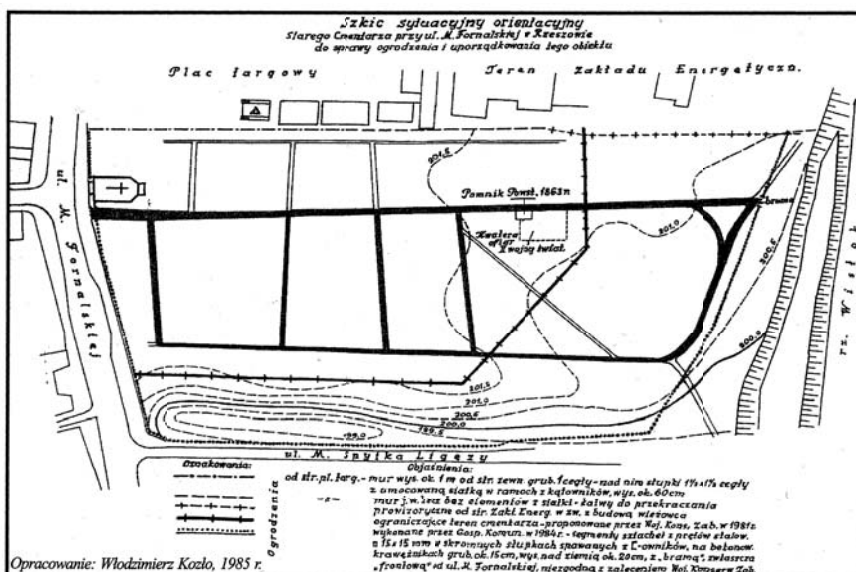
⁷ W. Helwin, *Stary Cmentarz...*, dz. cyt., s. 3.

⁸ P. Aries, *Człowiek i śmierć*, dz. cyt., s. 473.

⁹ W. Helwin, *Stary Cmentarz...*, dz. cyt., s. 8.

Założony został w 1792 roku¹⁰, po prawie 10 latach od wejścia w życie dekretu cesarza Józefa II. Cmentarz był kilkakrotnie powiększany, tak że potroił swoją powierzchnię. Przepelniony cmentarz zamknięto dla celów grzebalnych 26 października 1909 roku oraz uchwalono akt *Przepisy odnoszące się do gminnego cmentarza chrześcijańskiego w Rzeszowie*¹¹, w którym ustalono losy cmentarza – miał zostać wieczyście nienaruszony i stanowić świadectwo swoich czasów. Stary Cmentarz ponownie stał się miejscem wiecznego spoczynku w czasie II wojny światowej, kiedy to różne przeciwności losu sprawiły, że nie było możliwości grzebania zmarłych w innych miejscach¹². Oficjalnie cmentarz został ponownie zamknięty dopiero w 1957 roku¹³.

Pierwsze poważne problemy zaczęły się właśnie w trakcie II wojny światowej, kiedy to nekropolia została zdemolowana – wywożono kamienne nagrobki wykorzystywane potem do budowy dróg¹⁴. Po wojnie sytuacja wcale się nie poprawiła – dla nowych władz Stary Cmentarz był problemem, niezagospodarowanym arealem w środku miasta. Pozbawiony opieki zespół niszczał i stał się obiektem zainteresowania wandalii. Stopniowo pomniejszano jego obszar, a nawet próbowano przemianować go na park¹⁵. W wyniku presji ze strony mieszkańców Rzeszowa cmentarz ocalał i wkrótce (listopad 1968 roku), decyzją Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, wraz z kościołem Św. Trójcy został wpisany do rejestru zabytków nieruchomości. To nie uchroniło go przed ponownym pomniejszaniem w kolejnych latach¹⁶.

Ryc. 2. Plan Starego Cmentarza w Rzeszowie

Źródło: Helwin W., *Stary Cmentarz w Rzeszowie. Powstanie narodowe 1863 roku, Rzeszów 2002.*

¹⁰ J. Świeboda, *Życie kulturalne*, [w:] *Dzieje Rzeszowa*, T. II, red. Kiryk F., Rzeszów 1998, s. 193.

¹¹ W. Helwin, *Stary Cmentarz...*, dz. cyt., s. 19.

¹² Tamże, s. 12.

¹³ Tamże, s. 19.

¹⁴ Tamże, s. 45.

¹⁵ Tamże, s. 19.

¹⁶ Tamże, s. 25.

Stary Cmentarz w Rzeszowie przetrwał dzięki zaangażowaniu lokalnych pasjonatów, którzy od lat 60. interesowali się jego losem. Ruch ten przekształcił się z biegiem lat w Stowarzyszenie Opieki nad Starym Cmentarzem im. Włodzimierza Kozło, które dziś dba o porządek na cmentarzu, zabiega o renowację kolejnych nagrobków i prowadzi stronę internetową, gdzie relacjonuje swoje działania.

Stary Cmentarz w Krośnie

Założony został w 1786 roku poza ówczesnymi granicami miasta, zastąpił nekropolię położoną przy Kościele Św. Trójcy. Cmentarz został zamknięty dla nowych pochówków na początku lat 20. XX wieku. Ze względu na brak możliwości powiększenia go, utworzony został nowy Cmentarz Komunalny. Ostatni pochówek na Starym Cmentarzu miał miejsce w 1954 roku¹⁷. Po zamknięciu cmentarza aż do lat 90. nie interesowano się nim, co skutkowało jego powolnym niszczeniem. W latach 90. wzrosło zainteresowanie cmentarzem. Powoli odnawiane są nagrobki, jednak upływie jeszcze dużo czasu zanim zostanie on doprowadzony do dobrego stanu.

Spożywają na nim najznamienitsi obywatele miasta. Zachowały się księgi zmarłych, które można znaleźć opublikowane w Internecie. Informacje dotyczące historii cmentarza są trudno dostępne, zaś cmentarz nie posiada monografii. Społeczną opiekę nad cmentarzem sprawuje Komitet Ratowania Starego Cmentarza¹⁸, który niestety nie posiada nawet strony internetowej.

Ryc. 3. Widok na Stary Cmentarz w Krośnie
Fot. autorki

Ryc. 4. Widok na główną aleję,
Stary Cmentarz w Tarnobrzegu
Fot. autorki

¹⁷ P. Babinetz, *Stary cmentarz w Krośnie*, „Podkarpacki Informator Kulturalny” 2001, nr 16, s. 9.

¹⁸ Tamże, s. 10.

Stary Cmentarz w Tarnowie

Stary Cmentarz w Tarnowie to jeden z pierwszych cmentarzy miejskich założonych w Galicji. Dokładna data założenia nie jest znana, wiadomo jednak, że stało się to przed 1788 rokiem, o czym świadczy najwcześniejszy pochówek¹⁹. Początkowo zajmował około 1 ha i przylegał do niego cmentarz ewangelicki. Z upływem lat cmentarze połączyły się (1872 r.)²⁰. W 1957 roku nową nekropolię wpisano do rejestru zabytków²¹.

Tarnowski cmentarz nie ucierpiał w znaczącym stopniu, głównie ze względu na fakt, że cały czas sprawuje swoją pierwotną funkcję. Aktualnie zajmuje obszar 3.5 ha, a pieczę nad nim sprawuje Komitet Opieki nad Starym Cmentarzem w Tarnowie, który na swojej stronie internetowej prezentuje wyniki swoich działań²².

Waloryzacja i zagrożenia

Gdy podejmujemy się tematu ochrony zabytków, zawsze pojawia się pytanie, dlaczego chronić i jaką wartość stanowi dany obiekt. W przypadku cmentarzy odpowiedź na to pytanie jest w zasadzie prosta. Cmentarze, które opisałam są cmentarzami miejskimi, świadectwem historii miasta. Pochowani są tam najznamienitsi mieszkańcy – lekarze, burmistrzowie oraz artyści świadczący swoją działalnością o wspaniałości naszych przodków i umacniający nas w kulcie małej ojczyzny. Sam ten fakt stanowi ogromną wartość historyczną i kulturową. Poza tym stare cmentarze to również miejsca, w których znajdują się wysokiej klasy artystycznej dzieła, czyli nagrobki oraz kaplice cmentarne. Dla przykładu na tarnowskiej nekropolii znajdują się dwie wartościowe kaplice – Radzikowskich z 1905 roku oraz Sanguszków, w której znajdują się wybitne nagrobki stworzone przez rzeźbiarza Antoniego Madeyskiego. Podobnie na starym cmentarzu w Rzeszowie, gdzie można spotkać piękne nagrobki dłuta Antona i Johanna Schimserów, znanych głównie ze wspaniałych prac z lwowskiego Cmentarza Łyczakowskiego²³.

Stare cmentarze to nie tylko wartość historyczna, artystyczna i kulturowa, ale także przyrodnicza. Drzewostan zdobiący galicyjskie nekropolie jest ich nierozdzielalną częścią, stanowiącą również areał zielony w centrum miasta.

O zagrożeniach

Pomimo najwyższych wartości historycznych, artystycznych czy przyrodniczych w odbiorze społecznym stare cmentarze nie są postrzegane jako ważne i cenne. Fakt ten uważam za największe zagrożenie dla cmentarzy – fałszywą ocenę wartości i wszystkiego, co z tego wynika. Jest to problem dotyczący w pewnym stopniu wszystkich zabytków.

Kolejną trudność stanowi brak ciągłości ochrony. Do pewnego momentu

¹⁹ Tamże, s. 10.

²⁰ B.A. Baczyński, *Nowy Cmentarz Parafialny w Tarnowie zwany dziś Starym. Przyczynek do dziejów cmentarza*, „Rocznik Tarnowski” 1999/2000, s. 213.

²¹ Tamże, s. 214.

²² Tamże, s. 215.

²³ T. Rudkowski, *Cmentarz Łyczakowski we Lwowie*, „Niepodległość i Pamięć” 2006, nr 13/3 (24), s. 222.

nagrobkami oraz cmentarzem opiekuje się rodzina zmarłego, jednak wraz z upływem czasu i oddalaniem się rodziny stopniowo znikają osoby, które mogłyby zajmować się grobem. W ten sposób wiele mogił popada w niepamięć i niszczeje. Innym problemem może być brak faktycznej funkcji, jak ma to miejsce w przypadku cmentarzy w Rzeszowie i w Krośnie. Nekropolia tarnowska nie mierzy się z tym problemem, ponieważ od początku pełni nieprzerwanie tą samą funkcję. Cmentarz jest nadal czynny i dzięki temu chroniony. Jeżeli zadamy pytanie, jaką funkcję pełni w mieście stary, nieczynny cmentarz, niełatwo o jednoznaczną odpowiedź. To może być problem związany z niewłaściwą oceną wartości. Jeżeli nie można jednoznacznie odpowiedzieć, do czego coś służy, sama nasuwa się myśl, że jest niepotrzebne lub bezwartościowe. Po co więc chronić taki zabytek? Te splatające się ze sobą zagadnienia są obrazem tego, jak skomplikowana może być ich ochrona.

Oprócz zagrożeń istniejących na płaszczyźnie świadomości społecznej, należy zwrócić uwagę na zagadnienia zupełnie prozaiczne, związane z fizycznością obiektów, ich niszczeniem czy położeniem. Stare cmentarze, kiedyś zakładane na obrzeżach miast, dziś znajdują się w ich centrach, na bardzo wartościowych i pożądanym działkach. Innym problemem jest też duże zanieczyszczenie powietrza, które destrukcyjnie wpływa na wapienne i piaskowcowe nagrobki.

Ochrona cmentarzy zabytkowych

Warto w tym miejscu przeanalizować problem ochrony zabytków sepulkralnych, zwracając uwagę na zagadnienia prawne, a także aspekty praktyczne.

Jednym ze sposobów ochrony zabytkowych cmentarzy jest wpis do rejestru zabytków nieruchomych. Było to prawnie zagwarantowane w ustawie o ochronie dóbr kultury i muzeach z 1962 roku²⁴:

„Art. 4. Ochronie prawnej, przewidzianej w przepisach ustawy, podlegają następujące dobra kultury, zwane w ustawie „zabytkami”: 1) wpisane do rejestru zabytków”;

Ustawa wymieniała obiekty, jakie mogą zostać wpisane do rejestru i już w pierwszym podpunkcie wskazywała na ochronę cmentarzy:

„Art. 5. Pod względem rzeczowym przedmiotem ochrony mogą być w szczególności: 1) (...), cmentarze (...)”.

W 2003 roku uchwalono nową ustawę o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami²⁵, która również wspomina o ochronie cmentarzy:

„Art. 6. 1. Ochronie i opiece podlegają, bez względu na stan zachowania:

1) zabytki nieruchome będące, w szczególności: (...) f) cmentarzami (...)”.

Wedle aktualnie obowiązującej ustawy, oprócz wpisania do rejestru zabytków nieruchomych, można zastosować trzy inne sposoby ich ochrony – utworzenie parku kulturowego, pomnika historii lub/i zapewnienie ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego.

²⁴ Dz. U. 1962, nr 10, poz. 48.

²⁵ Dz.U. 2003, nr 162, poz. 1568.

Zgodnie z artykułem 7 wspomnianej powyżej ustawy z 2003 roku formami ochrony zabytków są:

- 1) wpis do rejestru zabytków; (...)
- 2) uznanie za pomnik historii;
- 3) utworzenie parku kulturowego;
- 4) ustalenia ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego (...).

Ponadto ustawodawca zobowiązuje właściciela zabytku (w omawianym przypadku miasto) do należytej opieki nad nim.

„Art. 5. Opieka nad zabytkiem sprawowana przez jego właściciela lub posiadacza polega, w szczególności, na zapewnieniu warunków:

- 1) naukowego badania i dokumentowania zabytku;
- 2) prowadzenia prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytku;
- 3) zabezpieczenia i utrzymania zabytku oraz jego otoczenia w jak najlepszym stanie;
- 4) korzystania z zabytku w sposób zapewniający trwałe zachowanie jego wartości;
- 5) popularyzowania i upowszechniania wiedzy o zabytku oraz jego znaczeniu dla historii i kultury”.

Zabytkowe cmentarze są też częściowo chronione przez ustawę o cmentarzach i chowaniu zmarłych z 1959 roku²⁶. Ustawa ta chroni nekropolie przed przeznaczeniem ich terenu na inny cel przez okres 40 lat od ostatniego pochówku. Oprócz tego jest dokumentem zobowiązującym do ochrony zabytków, które znajdują się na terenie cmentarza, np. nagrobków:

„Art. 6.1. Użycie terenu cmentarnego po zamknięciu cmentarza na inny cel nie może nastąpić przed upływem 40 lat od dnia ostatniego pochowania zwłok na cmentarzu. Po upływie powyższego terminu wójt (burmistrz, prezydent miasta) może wydać decyzję o użyciu terenu cmentarnego na inny cel zgodny z planem zagospodarowania przestrzennego (...);

4. Użycie terenu cmentarnego na inny cel jest dopuszczalne pod warunkiem zachowania znajdujących się na jego terenie zabytków, które mogą być przeniesione w inne miejsce po uzyskaniu pozwolenia wojewódzkiego konserwatora zabytków”.

Zabytkowe nagrobki chronione są również przed ponownym pochówkiem:

„Art. 7.5. (...) jest wzbronione użycie do ponownego pochowania grobów, mających wartość pamiątek historycznych (ze względu na swą dawność lub osoby, które są w nich pochowane, lub zdarzenia, z którymi mają związek) albo wartość artystyczną”.

Ochrona prawna nie wystarczy do zapewnienia bezpiecznej przyszłości zabytkowych cmentarzy – potrzebni są ci, którzy będą domagać się jej egzekwowania. Co zrobić, by na dłuższą metę zachować ich świątynność? Na pewno istotna jest popularyzacja wiedzy. Być może dobrym rozwiązaniem byłoby włączenie zabytkowych cmentarzy do istniejących szlaków turystycznych²⁷. Korzystne mogłoby

²⁶ Dz.U. 1959, nr 11, poz. 62.

²⁷ T. Sławoj, *Miejsce cmentarzy w turystyce kulturowej – wokół problemu badawczego*, „Turystyka Kulturowa” 2008, nr 2.

się okazać również utworzenie nowych tego typu inicjatyw – np. szlaku zabytkowych cmentarzy Galicji. Mogłoby się tam znaleźć wiele znanych i mniej znanych obiektów – Cmentarz Łyczakowski, Stary Cmentarz w Rzeszowie, Stary Cmentarz w Krośnie, Stary Cmentarz w Nowym Sączu, Stary Cmentarz w Tarnowie, Cmentarz Podgórski, Cmentarz Rakowicki. W połączeniu z odpowiednimi przewodnikami, stroną internetową i aplikacją na smartfony i tablety taka trasa mogłaby stanowić ciekawe medium do poznania Galicji.

Wiedza o cmentarzach nie powinna być przekazywana tylko przyjezdnym, którzy głównie korzystają ze szlaków, ale przede wszystkim mieszkańcom miasta. Mogłoby w tym pomóc organizowanie zajęć o historii danego miasta w połączeniu ze zwiedzaniem lokalnej nekropolii. Skoro przy osiedlowych świetlicach działają kółka wędkarskie, to dlaczego nie historyczne? Wymagałoby to wsparcia urzędu miasta, ale na pewno zaowocowałyby wzrostem świadomości historycznej, a co za tym idzie, większym zainteresowaniem zabytkami i ich ochroną.

Innym sposobem do osiągnięcia tego celu mogłoby być utworzenie stron dotyczących ochrony cmentarza na portalach społecznościowych. Przy każdym przedstawionym przeze mnie cmentarzu działa stowarzyszenie opiekujące się nim, ale żadna z tych inicjatyw nie ma choćby fanpage'a na Facebooku czy Instagramie. Byłoby to idealne miejsce do publikowania informacji ogólnych i ciekawostek o zabytkowych nekropoliach. W ten sposób wiedza o nich mogłaby dotrzeć nawet do ludzi niezainteresowanych i pokazać piękno tych miejsc.

Wśród największych zagrożeń dla starych cmentarzy wymieniłam brak jasno określonej funkcji. Myślę, że najprostszym i prawdopodobnie najlepszym rozwiązaniem byłoby przywrócenie funkcji pierwotnej – ponowne otwarcie ich dla celów grzebalnych. Zarówno w przypadku Rzeszowa, jak i Krosna jest to możliwe. To, że ogrom nagrobków nie przetrwał do naszych czasów, stwarza możliwości projektowe. Przy zachowaniu drzewostanu i zabytków architektury można łatwo stworzyć cmentarze dla zasłużonych obywateli miasta, np. Rada Miasta mogłaby decydować, kto zostanie tam pochowany.

Inna możliwość to otwarcie cmentarza i udostępnienie miejsc pochówku za określoną opłatą, która jeśli byłaby wystarczająco wysoka, mogłaby ograniczyć liczbę osób chętnych do wykupu miejsca. Dobrym rozwiązaniem z kilku powodów byłaby też rezygnacja z tradycyjnych grobów ziemnych. Pochówki urnowe przyczyniłyby się do oszczędności miejsca, a także zapobiegłyby chaotyczności stylistycznej, gdyż można wtedy skorzystać z kolumbariów przewidzianych w projekcie. Kolumbaria te mogłyby przez długie lata stanowić wartość artystyczną i świadectwo naszych czasów. Połączenie współczesnej i dawnej architektury sepulkralnej mogłoby stworzyć przeplatające się ścieżki pamięci, które jako ciekawostka historyczno-artystyczna promowałyby wiedzę o mieście i cmentarzu. Rozwiązanie to sprawiłoby również, że cmentarzem zaopiekowałiby się sami mieszkańcy, których bliscy są tam pochowani. W ten sposób przestałby istnieć problem braku funkcji cmentarza w świadomości społecznej. Ponadto byłby on chroniony prawnie mocą odpowiedniej ustawy.

Ochrona zabytkowych cmentarzy nie jest prosta, gdyż powoduje szereg trudności konserwatorskich i tylko holistyczne spojrzenie na ten temat może przynieść korzyści. Najistotniejsze jest nastawienie społeczne, które trudno zmienić i kształtować, ale to ono jest kluczowe w ochronie zabytków. Potrzebne są nowe ruchy społeczne, które zwrócą uwagę na otaczającą nas przestrzeń i podejmą się trudnego zadania oceny wartości otaczającej nas rzeczywistości. Tylko konkretne działanie da efekty, z których w przyszłości będziemy zadowoleni. W przypadku zabytkowych cmentarzy jest to określenie funkcji i odpowiednie administrowanie – tylko w ten sposób da się zachować je w dobrym stanie przez lata.

Bibliografia

- Aries P., *Człowiek i śmierć*, Warszawa 1992.
- Dziobek-Romański J., *Cmentarze – zarys regulacji historycznych, prawnych i kanonicznych*, „Rocznik Historyczno-Archiwalny” XIII, 1998.
- Babinetz P., *Stary cmentarz w Krośnie*, „Podkarpacki Informator Kulturalny” 2001, nr 16.
- Baczyński B.A., *Nowy Cmentarz Parafialny w Tarnowie zwany dziś Starym. Przyczynek do dziejów cmentarza*, „Rocznik Tarnowski” 1999/2000.
- Filarska B., *Cmentarz*, [w:] Encyklopedia katolicka, t. III, Lublin 1979.
- Helwin W., *Stary Cmentarz w Rzeszowie 1792-1909*, Rzeszów 2002.
- Helwin W., *Stary Cmentarz w Rzeszowie. Powstanie narodowe 1863 roku*, Rzeszów 2002.
- Pałka P., *Cmentarz*, [w:] Encyklopedia katolicka, t. III, Lublin 1979.
- Rudkowski T., *Cmentarz Łyczakowski we Lwowie*, „Niepodległość i Pamięć” 2006, nr 13/3 (24).
- Sławoj T., *Miejsce cmentarzy w turystyce kulturowej – wokół problemu badawczego*, „Turystyka Kulturowa” 2008, nr 2.
- Świeboda J., *Życie kulturalne*, [w:] Dzieje Rzeszowa, T. II, red. Kiryk F., Rzeszów 1998.

Akty prawne:

Ustawa z dnia 31 stycznia 1959 r. o cmentarzach i chowaniu zmarłych.

Ustawa z dnia 15 lutego 1962 r. o ochronie dóbr kultury.

Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami.

Urban historic cemeteries in south-eastern Poland – protection issues

Summary

The article takes on the subject of protection of historic cemeteries in eastern European Galicia. Through presenting their history it tries to formulate the problems the cemeteries are dealing with and tries to find potential ways of solving them.

keywords: *protection of monuments, historic cemeteries, Galicia.*

Recenzował dr hab. inż. arch. Radosław Barek